

Актуальні проблеми психології

Дослідження змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів

Л.М. Карамушка

член-кореспондент
НАПН України,
доктор психологічних
наук, професор,
завідувач лабораторією
організаційної психології,
Інститут психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України

Т.В. Дектярьова

кандидат психологічних
наук, доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто зміст психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. Представлено результати емпіричного дослідження впливу чинників мезорівня та мікрорівня освітнього середовища на значущість різних аспектів психологічної безпеки для студентів ВНЗ.

В статье рассмотрено содержание психологической безопасности образовательной среды высших учебных заведений. Представлены результаты эмпирического исследования влияния факторов мезоуровня и микроуровня образовательной среды на значимость разных аспектов психологической безопасности для студентов ВУЗ.

The article discusses the content of the psychological safety of the educational environment in higher education. The results of empirical study of the influence of factors meso and micro-level educational environment on the importance of different aspects of psychological safety for the students of higher educational institutions

Ключові слова: вищі навчальні заклади, освітнє середовище, загрози, психологічна безпека, чинники мезорівня, чинники мікрорівня.

Постановка проблеми

Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства в сучасних умовах з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя: інтеграційних і глобалізаційних процесів, вимог переходу до постіндустріальної цивілізації, інтегрування національної системи освіти в європейський і світовий освітній простори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження середовища організації, у тому числі й освітньої, як складової

просторово-предметного оточення, розглядається зарубіжними (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, М. Турвей, В.А. Ясвін та інші) та українськими дослідниками (Л.М. Карамушка, Г.О. Балл, В.А. Семиченко, Ю.М. Швалб та інші).

Дослідник освітнього середовища В.А. Ясвін дає таке визначення: «Освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» [1, с. 17]. А.І. Каташов трактує термін «освітнє середовище» як сукуп-

ність духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечує саморозвиток вільної і активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [2, с. 8].

Аналіз досліджень низки авторів (Г.В. Грачов, 1998; Т.С. Кабаченко, 2000; І.А. Баєва, 2002) показав, що ефективність освітнього процесу залежатиме від показника психологічної безпеки освітнього середовища [3; 4; 5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом з тим, практично не дослідженою в Україні залишається проблема психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, зокрема, розуміння суб'єктами навчально-виховного процесу сутності цього явища і чинників, що впливають на цей феномен.

Формулювання цілей статті

1. Здійснення аналізу теоретичних підходів до вивчення змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

2. Проведення емпіричного дослідження, спрямованого на:

а) визначення розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів;

б) вивчення взаємозв'язку між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів та чинниками мезорівня (тип навчального закладу);

в) аналіз взаємозв'язку між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і чинниками мікрорівня (соціально-демографічними та організаційно-професійними матеріально-економічними характеристиками студентів).

Виклад основного матеріалу дослідження

Ключовим завданням освіти у XXI ст. є розвиток мислення, орієнтованого на майбутнє. Розвиток національної системи освіти вимагає критичного осмислення досягнутого та зосередження зусиль і ресурсів на вирішенні найбільш гострих проблем, що стримують розвиток, не дають можливості забезпечити нову якість освіти, адекватну нинішній історичній епосі.

Вищий навчальний заклад є складною організацією, що функціонує за чітко визначеними законами і правилами, вирішуючи дуже важливе завдання – навчання та виховання кваліфікованих конкурентоспроможних фахівців, затребуваних не тільки у своїй країні, а й у міжнародному співтоваристві.

Вищі навчальні заклади вирішують завдання формування особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя в постійно змінюваному, конкурентному, взаємозалежному світі. Вони забезпечують громадянське, патріотичне, моральне, трудове виховання, формують здоровий спосіб життя, соціальну активність, відповідальність і толерантність [6].

Основний вектор сучасної вищої освіти актуалізувався в 90-ті роки XX ст. у зв'язку з гуманітарною парадигмою, новими тенденціями гуманізації освіти, упровадження особистісно орієнтованого підходу, що передбачає створення умов для повноцінного прояву і розвитку особистісних якостей людини. На процес формування особистісних якостей впливають різні за силою, напрямом і впливом такі чинники: соціально-економічне становище держави, державний лад, мова спілкування; релігія; національні цінності та ідеали, історія; культура тощо.

Труднощі періоду реформування освіти в Україні, процеси певної соціально-економічної нестабільності, екологічні проблеми спричиняють низку ризиків, які

можуть ускладнити реалізацію цілей і завдань *Національної стратегії розвитку освіти в Україні (на період до 2021 року)* [6]. Серед них:

- нестабільність економіки, обмежений обсяг ресурсів для забезпечення системного виконання всіх завдань і заходів, передбачених Національною стратегією;
- розшарування суспільства за матеріальним становищем сімей;
- негативний вплив складної демографічної ситуації;
- несприйняття частиною суспільства нових реформ;
- неготовність певної частини працівників освіти до інноваційної діяльності;
- недостатня підготовленість органів управління освітою до комплексного розв'язання нових завдань, до забезпечення скоординованості діяльності всіх служб та інституцій.

Вищий навчальний заклад, як соціальний інститут, здійснює завдання з формування особистості, здатної до самоактуалізації, а для цього необхідні стабільні умови, використання технологій із найменшим ризиком загроз процесу формування та розвитку особистості, забезпечення його стійкості до негативних впливів соціального середовища. Основною загрозою є психологічна травма, джерело якої – психологічне насильство при взаємодії учасників освітнього середовища.

Нині активно впроваджується ідеологія освіти, провідною стратегією якої є орієнтація на розвиток студента як особистості. Вона може бути реалізована лише на науково обґрунтованих засадах психологічного забезпечення безпеки вищих навчальних закладів, оскільки саме вони спроможні створити освітнє середовище, здатне забезпечити сталий збалансований розвиток особистості студента. Основними її спрямуваннями є [6]:

- реформування системи освіти, в основу якої покладатиметься принцип пріоритетності людини;
- модернізація структури, змісту та організації освіти на засадах компетентного підходу;

- створення та забезпечення можливостей для реалізації різноманітних освітніх моделей, створення навчальних закладів різних типів і форм власності;

- побудова ефективної системи національного виховання, розвитку та соціалізації дітей і молоді;
- формування безпечного освітнього середовища, екологізації освіти;
- забезпечення проведення національного моніторингу системи освіти.

Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки учасників від загроз позитивному розвитку і психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії. Соціальна безпека, до структури якої входить і психологічна безпека особи, означає ефективне виконання соціальними інститутами своїх функцій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів, цілей населення країни [3].

Безпека – це явище, що забезпечує нормальний розвиток особистості. Потреба в безпеці є базовою в ієрархії потреб людини (А. Маслоу), без часткового задоволення якої неможливий гармонійний розвиток особистості, досягнення самореалізації [7]. Основою конструювання психологічної безпеки виступає внутрішньо особистісне спілкування, вільне від психологічного насильства у взаємодії. Результуючим її підсумком є психологічно здорова особистість. Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища і, як наслідок, охорона та підтримка психічного здоров'я її учасників є пріоритетним напрямом діяльності психологічної служби в системі освіти.

У науці існує кілька основних підходів до формування психологічної безпеки особистості.

Представники психоаналітичного підходу пропонують формувати психологічну безпеку особистості за допомогою роботи з психологічними захистами (А. Фрейд); через подолання комплексу неповноцінності (А. Адлер); шляхом коригування чи вдосконалення вже усталених моделей безпечної поведінки (Е. Еріксон).

Біхевіоральний підхід передбачає врахування суб'єктивного характеру переживання дитиною стану небезпеки-безпеки (М.К. Джонс). У цьому підході пропонується формувати поведінку, що сприяє психологічній безпеці, через проходження ряду психотренінгів (Д. Утсон); за допомогою системи соціального навчання (А. Бандура); позитивне підкріплення конструктивної поведінки (Б. Скіннер).

Внесок у теорію формування психологічної безпеки зробили представники гештальтпсихології. Для розвитку теорії психологічної безпеки особливу важливість мала концепція життєвого простору К. Левіна, що є частиною «теорії поля». З точки зору психології безпеки спробу вивчення поля можливих подій і поля сил, почату К. Левіним, можна сприймати як спробу визначити рівень безпеки/небезпеки певних систем.

Особливе місце серед підходів до формування психологічної безпеки особистості займає екзистенційно-гуманістичний напрям (С. Мадді, К. Роджерс, В. Франкл та інші).

У рамках цього напрямку можемо говорити про можливість сучасної психології розуміти психологічну безпеку особистості як прагнення людини до задоволення базової потреби в безпеці через соціальну самореалізацію. Коли людина розглядається як здібна творити свою долю, отримувати активний життєвий досвід, відповідати на небезпеки усвідомленою системою поведінки, а, тим самим, протистояти їм.

Це дослідження базується на основних ідеях екзистенційно-гуманістичного підходу.

Для проведення дослідження використовувалась авторська анкета «Психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів». Анкета містила понад 20 запитань, які стосувалися різних аспектів проблеми. Питання були «відкритими», що давало можливість отримати «реальні», не «формалізовані» відповіді студентів. Математична обробка даних здійснювалася за допомогою програми SPSS (версія 13.0).

Дослідження проводилося серед сту-

дентів державних і приватних вузів м. Києва у 2013 році.

У дослідженні брали участь 200 студентів віком від 17 до 25 років (55,4% – студенти до 20 років; 44,6% – від 21 до 25 років). Із них 30,4% хлопці та 69,6% дівчат. У приватних вузах навчалися 54,5% студентів, 45,5% – у державних.

Дослідження є першою частиною наукового проекту, присвяченого вивченню психологічних чинників та умов психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, у якому беруть участь студенти та викладачі вищих навчальних закладів різних регіонів України (2012-2016 рр.).

Перш за все, варто зазначити, що *переважна більшість опитаних* (89,5%) дали відповідь на запитання про те, як вони розуміють сутність психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. Не відповіли на нього лише 10,5%. Це опосередковано свідчить, на наш погляд, про достатньо високу значущість цієї проблеми для студентів.

Щодо безпосередньо *розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів*, то дослідження показало, що найбільша кількість опитаних (36,8%) зазначили, що вони розуміють під психологічною безпекою освітнього середовища вищих навчальних закладів «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)» (табл. 1).

Далі слідують відповіді опитаних, що стосуються таких аспектів змісту даного явища: «ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти і отримання диплома» (26,3%); «створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами» (24,6%); «відчуття комфорту» (22,8%).

Значно менше студентів вказали на такі аспекти цього явища: «почуття впевненості у студентів» (3,5%) і «створення сприятливого предметно-освітнього середовища

Розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	%
«Відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)»	36,8
«Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти та отримання диплома»	26,3
«Створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами»	24,6
«Відчуття студентами комфорту»	22,8
«Почуття впевненості у студентів»	3,5
«Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)»	3,5

(хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)» (3,5%).

Отримані дані в цілому свідчать про те, що психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів розуміється студентами, насамперед, як *соціально-психологічна безпека, безпека*

взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, що сприяє ефективно-му досягненню студентами цілей навчання у вищому навчальному закладі.

Дослідження виявило вплив типу вищого навчального закладу на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів (табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і типом навчального закладу (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	Тип ВНЗ	
	Державні ВНЗ	Приватні ВНЗ
«Відсутність тиску з боку інших людей і впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)»	20,0**	50,0**
«Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти й отримання диплома»	36,0*	16,7*
«Створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами»	16,0*	33,1*
«Відчуття студентами комфорту»	28,0	20,0
«Почуття впевненості у студентів»	4,0	0,0
«Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)»	0,0	6,7
Відсутність відповіді	20,0**	3,3**

*- $p < 0,1$ **- $p < 0,05$

Так, встановлено, що для студентів *приватних вузів* більш значущими, ніж для студентів державних вузів, є такі аспекти психологічної безпеки освітнього середовища, як «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)» (50,0% проти 20,0%, $p < 0,05$) та «створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами» (33,1% проти 16,0%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$).

Водночас, для студентів *державних вузів* більш значущими, ніж для студентів приватних вузів, є такі аспекти психологічної безпеки, як «ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти й отримання диплома» (36,0% проти 16,7%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$).

До того ж виявлено, що серед студентів державних вищих навчальних закладів значно менше тих, які не відповідали на поставлене запитання ($p < 0,05$) (3,3% проти 20,0%).

Таким чином, можна говорити про те, що у процесі забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів доцільним є врахування типу вищого навчального закладу (за формою його власності).

3. Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і чинниками мікрорівня.

У процесі дослідження виявлено *вплив низки соціально-демографічних чинників* на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Що стосується статі студентів, то встановлено, що «почуття комфорту» є більш значущим для дівчат, ніж для хлопців (33,3% проти 0,0%, $p < 0,01$), водночас «почуття впевненості» є більш значущим для хлопців, ніж для дівчат (5,9% проти 0,0%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$) (табл. 3).

тосовно віку студентів слід зазначити,

що такі складові психологічної безпеки освітнього середовища, як «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)» є більш значущими для студентів віком до 20 років, ніж від 21 до 25 років (48,4% проти 24,0%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$), водночас «відчуття студентами комфорту» є більш значущим для студентів віком від 21 до 25 років, ніж віком до 20 років (36,0% проти 12,9%, $p < 0,01$) (табл. 3).

Аналіз впливу місця народження студентів показав, що для студентів, які народилися в столичному місті, більш значущими є такі складові психологічної безпеки, як «створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами» (33,3% проти 15,4%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$), водночас для студентів із інших населених пунктів більш значущим є «створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)» (7,7% проти 0,0%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$) (табл. 3).

Отже, дослідження показало доцільність врахування в процесі забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів соціально-демографічних характеристик студентів.

Дослідження не виявило впливу організаційно-професійних чинників (рівень навчання студентів, наявність трудового стажу, поєднання навчання з роботою, участь у громадській роботі) на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів розуміється студентами, насамперед, як *соціально-психологічна безпека, безпека*

Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів та типом навчального закладу (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	Вік студентів		Стать студентів		Місце народження студентів	
	До 20 років	Від 21 до 25 років	Хлопці	Дівчата	Столичне місто	Інші населені пункти
«Відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)»	48,4*	24,0*	41,2	35,9	33,3	42,3
«Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти й отримання диплома»	22,6	32,0	35,3	20,5	30,0	23,1
«Створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами»	25,8	24,0	35,3	20,5	33,3*	15,4*
«Відчуття студентами комфорту»	12,9***	36,0***	0,0***	33,3***	30,0*	15,4*
«Почуття впевненості у студентів»	0,0	4,0	5,9*	0,0*	3,3	0,0
«Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)»	3,2	4,0	35,3	23,1	0,0*	7,7*
Відсутність відповіді	6,5	16,0	5,9	12,8	6,7	15,4

*- $p < 0,1$; **- $p < 0,05$; ***- $p < 0,01$

взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, яка сприяє ефективному досягненню студентами цілей навчання у вищому навчальному закладі.

2. На значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів впливають такі чинники: а) *чинники мезорівня* (тип навчального закладу); 2) *чинники мікрорівня* (стать, вік, місце народжен-

ня студентів).

3. Отримані дані доцільно враховувати у процесі створення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, з урахуванням реалізації *диференційованого підходу* до різних типів вищих навчальних закладів (державних, приватних) і різних груп студентів (які можуть виділені за гендерним, віковим та іншими критеріями).

Список використаних джерел

1. Ясвин В.А. Образовательная среда : от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.

2. *Каташов А.І.* Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / А.І. Каташов. – Луганськ, 2001. – 22 с.
3. *Баева И.А.* Психологическая безопасность в образовании : Монография / И.А. Баева. – С.-Пб., 2002. – 271 с.
4. *Грачев Г.В.* Информационно-психологическая безопасность личности : состояние и возможности психологической защиты / Г.В. Грачев. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 125 с.
5. *Кабаченко Т.С.* Психология управления : Учебник / Т.С. Кабаченко. – М., 2000 – 384 с.
6. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25 червня 2013 р. №344/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/ru/documents/15828.html>
7. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу. – С.-Пб., Евразия, 2001. – 319 с.